

До читача

Трохи філософії

Найскладніше у пізнанні історії - це зрозуміти та прийняти саму необхідність її пізнання. З історією можна «знайомитися», її можна «спостерігати», «вивчати». Але все це лише попередні кроки до її пізнання. Невипадково англійський історик Арнольд Тойнбі назвав свою відому працю «Пізнання історії», а німецький філософ Карл Яспер - «Сенс та призначення історії». Пізнати історію, зануритися до її сенсу - таке завдання ставили та ставлять перед собою філософи, соціологи, історики. А що ж ми - «прості» люди? Чи потрібно нам занурюватися до «сенсу та призначення» історії?

Повсякденній свідомості притаманна якість розділяти «Історію» та «Нас»: з того боку часу - «Історія», а з цього - «Ми». Історія постає тут як щось зовнішнє відносно до «Нас», або, у кращому разі, як лише приготування до нашого «справжнього» буття. Між тим історія і є «Ми», а усвідомлення себе безвідривною ланкою історії - це і є її пізнання. Історія - це стовбур Древа Культури, а ми - його гілля. Якщо підрубати стовбур, гілля усихає. Чому студент, молода людина, має обтяжувати свою пам'ять далеким минулим? Адже так багато цікаво-го в житті сьогодні! Кажуть, свобода - це усвідомлена необхідність. А якщо необхідність не усвідомлена і не прийнята? Тоді вона - важкий тягар, підневільний сизифів труд. У таємному куточку життєрадісної студентської души криється прагматична думка: чому це я сьогоднішній не проживу без цих єгипетських мумій та навуходоносорів? - Про-живе, звичайно проживе! А людство? - Теж проживе. Але це життя в безпам'ятстві, плаванні без компасу, за яке люди можуть дорого за-платити. Наведемо приклад, близький жителям ХХ століття. Напередодні 1914 року Росія була на підйомі. Попереду була перспектива стати до ряду провідних країн світу. Але у 1917 році гримнула спровокована Першою світовою війною революція. Народ, ведений популярними вождями, вирішив побудувати «Світле майбутнє». Його теорія вже була готова: треба тільки експропріювати та бажано знищити «експлуататорів» (як свого часу маздакідів в Ірані, зінджів - в Аравії, тайпінів - в Китаї, сікхів - в Індії, санкюлотів - у Франції). Але «експлуататори», звичайно, ані експропріюватися, ані, тим більше, винищуватися не бажали, унаслідок чого гримнула громадянська війна. До 2 300 000 вбитих у Першу світову війну додалися 2 500 000 вбитих у Громадянській війні та 6 000 000 людей, що загинули від голоду та епідемій; 2 000 000 емігрували за кордон (інтелігенція, котру, як і англійські газони, треба вирощувати триста років!). Разом ціна революції на початок 20-х років ХХ століття склала приблизно 21 мільйон загиблих та 50 мільярдів золотих рублів збитку плюс моральне здиґавіння та генетична деградація народу (в революціях та війнах гинуть найкращі!). Але ж писав видатний поет:

- Иди и гини безупречно:

Умрешь недаром, - дело прочно,

Когда под ним струится кровь!

Зате знищені були приватна власність, експлуатація, «брехливий» і «буржуазний» парламентаризм та встановлена диктатура пролетаріату! Попереду маячило Світле майбутнє - Республіка Рад Земної Кулі:

- Там, за горами горя, - Сонечний край непочатий!

За голод, за мора море Шаг мільйонний печатай! -

закликав інший поет.

Друкували. Крокували. Будували. Воювали. Вчиняли подвиги. До-рогою до Світлого Майбутнього принесли ще й ще мільйонні жертви. Але ж яка мета! Мета виправдовувала жертви.

І ось, наприкінці ХХ століття, переступивши через «гори горя», прийшли до «світлого майбутнього»:

1) відновили приватну власність;

2) відродили капіталізм;

3) розібрали «загальнонародні» скарби, що їх було створено не-ймовірною працею та жертвами народу, розібрали по руках (хто був ближче до влади);

4) вирили нову, ще більш глибоку прірву між багатими та бідними;

5) відреклися від «диктатури пролетаріату» та відродили буржуазний парламентаризм, тобто відновили все те, заради знищення чого було принесено нечувані жертви.

Коло замкнулося.

Виявилося, що весь народ майже століття йшов жертвним та, на жаль, хибним шляхом! А лише варто було б зазирнути до музею іс-торії: там поряд з муміями навуходоносорів та рамзесів покоїться без-ліч покляклих «соціалізмів», «комунізмів», «диктатур пролетаріату» та усіякого типу інших «світлих майбутніх часів». Але не зазирнули. «Сьогоднішні» цілі та бажання були такими близькими, а досвід іс-торії - таким далеким! А муза історії Кліо суворо карає за неповагу до себе. Тут виникає нове запитання: невже, замкнувши коло та повер-нувшись нині після «революційних» блукань до Вчорашнього, ми повернулися до втраченої Істини?..

Проблемою поколінь є так звана «самосвідомість епохи». Про неї слушно було сказано: «як про окрему людину не можна судити по тому, що сама вона про себе думає, так і про епоху не можна судити за її самосвідомістю». У кожного покоління, що живе, - своя епоха і своя самосвідомість. Вона прив'язана до «Сьогодні» і саме вона сприйма-ється як Істина, та з позиції цієї сьогоденної «істини» оцінюється минуле та планується майбутнє. Подібно до того, як дами вважають вчорашні капелюшки «неістинними», порівняно з «істинними», сьо-годнішніми, - так покоління вважають істинним лише свій час та своє бачення світу. Прадавні єгиптяни вважали істинними своїх богів та свою епоху, елліни - свою, європейці, що жадібно спостерігали на площах середньовічних міст багаття із відьом, - свою. Звичайно, вони помилялися! Але ж ми, ми «сьогоднішні», не повторимо таких дурниць. Які Зевси та Аполлони? Які відьми? Ось «наш» час - це «так»! Це іс-тинний час та істинна самосвідомість! Чи здатні покоління вирватися за межі власної «самосвідомості епохи»? Зазирнути за власний гори-зонт? Скажімо так: здатні, але за

умови дотримання великої обережності, обачливості та однієї обов'язкової умови - поваги до Великого Досвіду історії. Інакше - нові блукання сліпими замкнутими колами, як у трагічному ХХ столітті. За божевіллям Першої світової та громадянської війн пішла Друга світова війна, яку розпочали нові недоучки в школі історії. Вбили 50 мільйонів чоловіків, жінок та дітей, - ціна маячних спроб заснувати нове «світле майбутнє» - всесвітній націонал-соціалізм. На цей раз, на щастя, народи світу здогадалися, не мудруючи, повісити авторів проекту у повчання можливим майбутнім небезпечним фантазерам. Засуджуючи диктатури всіх кольорів, не слід забувати, що вони зростали на підготованому ґрунті. Цим ґрунтом були соціальний егоїзм та історична тупість верхів, цих «*poro grosso*» (італ. - «гладкі люди»), безвідповідальність держав перед своїми народами та бараняча покірність народів, байдужість «мас» до «всякої там філософії». В урядових кабінетах за дипломатичними фуршеттами вирішувалися долі народів; лощені політики розчерками золотого пера засуджували на смерть мільйони людей, які нічого не підозрювали. А що ж народи? А народи покірно йшли на бійню, як у прадавні часи йшли гладіатори вбивати один одного на потіху патриціям. Слушно було сказано: «Нації, як жінці, не пробачається, якщо нею оволодіває перший зустрічний пройдисвіт». Але ж скільки разів пройдисвіти оволодівали націями! На жаль, і досі залишаються актуальними слова Аветіка Ісаакяна:

В сей мир, где тьми людей перебывало,

Приходит вновь и вновь людей немало,

Чтоб опитом столетий пренебречь

И путь неверный начинать сначала.

Забуття - найгірший із злочинів. Покоління, що живуть, мають вчитися читати історію. Люди живуть у двох вимірах. Перший - по-всякденність, наше безпосереднє буття. Тут «філософія» нібито не потрібна. Але нитки повсякденності сплітають Історію, ухилитися від якої не дано нікому. Це Другий Вимір. Якщо про нього забувають, він нещадно нагадує про себе. Коли мужики рубали «вишневі сади», коли матроси несли на багнетах заслужених адміралів, вони не думали, що мине зовсім небагато часу, і ті ж самі «революційні вожді» тих самих мужиків труїтимуть як звірів газами в тамбовських лісах, а матросів - топитимуть під льодом Фінської затоки. Коли німецькі бауери раділи посилкам від своїх бравих синків - єфрейторів з окупованої України, вони, звичайно, не

думали, що прийде Другий Вимір. Та він прийшов, й обрушився зі своєю жорстокою справедливістю на їх голови та міс-та. В усі часи народи стають легкою здобиччю «вождів» - невдоволе-них честолюбців, авантюристів, демагогів та пройдисвітів, а іноді й звичайних кримінальних типів, які за волею випадку опинилися на вершині Системи Влади. Амнезія - втрата Пам'яті - захворювання важке. Повчальну легенду розповідає в романі «І довше віку триває день» Чингіз Айтматов. Жорстокі завойовники скорили народ, що жив в степах вільно та привільно. Дорослих чоловіків винищили, а юнаків зробили своїми пастухами. Їм надівали на виголені голови свіжозняті верблюжі шкури. Людське волосся проростало крізь шкури, та її вже неможливо було зняти. Висихаючи, ці «перуки» так здавлювали голо-ви, що люди від болю втрачали пам'ять, забували свого батька та матір, ставали манкуртами - рабами без пам'яті. До одного з таких юнаків приходять його мати, Айман - Ана. Вона розповідає синові про його народ, наспівує рідні пісні, намагаючися пробудити втрачену пам'ять. Зачувши небезпеку, завойовники дали синові лук і стрілу та наказали: убий цю жінку. Син покійно пускає стрілу у серце матері. Душа мате-рі досі літає білим птахом над степом та тривожно кричить, намагаю-чись пробудити пам'ять сина... В усі часи всі володарі, - і чужі, і «віт-чизняні», - намагалися перш за все винищити пам'ять народу. В ми-нулому для цього слугували верблюжі шкури, в сучасну епоху - масо-ва попсоїдна псевдокультура. Чи збереже людина Пам'ять?..

Конструктивна історія

Нині кожна наука все глибше занурюється до свого предмета, стає все більш конструктивною. Географія Жака Паганеля сьогодні про-никає до надр землі; зоологія Карла Ліннея перетворилася на генну інженерію; логіка Арістотеля поселилася в обчислювальних центрах, зіздарі стали космонавтами, алхіміки - ядерниками; мовознавство оперує математичним апаратом, сучасні шлімани користуються радіо-вуглецевим методом. Водночас кожна наука все частіше виходить за межі свого власного предмета, черпає імпульси розвитку в суміжних, а іноді й у дуже, здавалося б, віддалених наук. Хто б ще міг нещодав-но припустити, що хімічні реакції та процеси, які відбуваються в люд-ській «безлічі», мають подібні риси? (І. Пригожин, І. Стенгерс, «По-рядок з хаосу»). То що ж наука — історія? Чи здатна вона стати наукою конструктивною? Не применшуючи подвигу стародавніх літописців та значущості простого оповідання про минуле, поставимо споконвіч-не запитання: чи може історія навчати? Чи може історія слугувати для Сьогодні і для Завтра? Ми впевнені: історія може бути наукою кон-структивною та навчати людей (хоча б не робити дурниць!), але за умови, що люди захочуть брати уроки історії. Небезпечною є помилка в конструюванні, наприклад, залізничного мосту. Але наскільки не-зрівнянно більш небезпечною є помилка у конструюванні людського суспільства! Десятки років цілі народи йдуть хибним шляхом,

мільйони людських життів приносяться в жертву самовпевненим соціальним проектам, що ігнорують досвід історії. - «Шкапу історії загонимо!» - Ні, історія не є «шкапою». Історія - це величезний випробувальний полігон, на якому перевірялися на міцність найрізноманітніші соціальні проекти та конструкції, треба лише уважно читати цей досвід. Головним чином це стосується історії держави і права, яка вивчає політичний і правовий досвід людини, допомагає проникнути до найпотаємніших глибин влади. В сучасному світі все більше зростає значення Управління. Але управління приховує в собі величезні ризики, торкається таких сил та енергій, що помилка може викликати наслідки, небезпечні для життя на землі. Уникнути небезпеки здатне лише суспільство, що має історичне значення.

Крім глобального, історія держави і права має для правників і більш наближене прагматичне значення. Всі політичні інститути і галузі права мають власну історію, поза якою неможливо зрозуміти і оцінити їх сутність та значення. Знайомлячись з досвідом афінської демократії, римським правом, англійським парламентаризмом, судовими системами та реформами, порівнюючи політичні і правові системи різних історичних епох та народів, з більшою грамотністю можемо формувати свою правосвідомість, свої інститути, свою систему права. Історія держави і права підводить нас упритул до самого порогу її сучасних проблем, дає можливість увійти видючими до світу сучасної юриспруденції.

Про цей підручник

На цей час існує досить багато варіантів, що були написані у різні часи різними авторами підручників з історії держави і права. Треба віддати данину поваги підручникам П. М. Галанзи, З. М. Черниловського, С. Ф. Кечек'яна, К. І. Батира, Н. О. Крашеніннікової та О. А. Жидкова,

О. А. Омельченко, В. Г. Графського, М. М. Страхова. Найбільш інформативним слід визнати випущений у 2004 р. Московським державним університетом ім. М. В. Ломоносова двотомник «Історія держави і права зарубіжних країн» за редакцією Н. О. Крашеніннікової та О. А. Жидкова. Однак з кожним новим поколінням студентів запас підручників «вимирає» та виникає потреба знову й знову поповнювати навчальні фонди новими виданнями, враховуючи при цьому нові матеріали, методології, методичні

ВИМОГИ.

Пропонуючи студентству цей підручник, автори хотіли б указати на ті завдання, які вони перед собою ставили.

1. При своєму зародженні навчальна дисципліна «Історія держави і права» формувалася як зведена разом сукупність історій окремих держав і окремих інститутів та галузей права. Але за цими галузевими «деревами» часом не було видно «лісу» - цілісної картини політико- правової цивілізації. Ми намагалися подолати цю методичну прогалину.

2. Автори підручника вважають за необхідне розширити коло чинників, що впливають на державотворчий процес. У літературі найчастіше присутні «способи виробництва», «класи», «класова боротьба», «рухомі сили», які важко заперечити. Але часто оминається вплив природних, демографічних, етнічних, релігійних чинників, конкретних історичних обставин, нарешті - об'єктивних законів управління. І держава, і право заглиблені в Культуру, і це також треба враховувати під час їх характеризування. Генеза держави і права окремих країн не досить індивідуалізована. Картина часом складається така, що варто лише «приклеїти» до «розпаду первісного ладу», «появи класів» тощо етикетки: «Єгипет», «Англія», «Франція» і т. д., і готова історія держави і права. Тут доречно звернути увагу на необхідність «просторово-географічної» уяви про історію тієї чи іншої держави. Якщо йдеться, наприклад, про Єгипет, Крито-Мікенську державність, Мохенджодаро та Хараппу, Імперію інків, Паталіпутру і под., - треба, щоб студенти мали уяву про те, де це знаходиться, де Крит, а де Хараппа, з ким із народів і держав сусідить, щоб «Англія», «Індія», «Афіни» не були пустими іменами, підвішеними у повітрі. Це, до речі, стосується й історичних постатей, що згадуються у тексті. Якщо йдеться про реформи Солон або Марія, треба дати хоча б мінімальну уяву, хто такий «Солон» і хто такий «Марій», аби імена не були пустими.

3. Не завжди враховується пов'язаність етногенезу та політогенезу. Державність і право формуються в умовах конкретної етнічної ситуації, в перебігу етногенезу конкретного народу, а не «після того, як». Руйнування етносу призводить до руйнування держави. Невипадково вже стільки тисячоліть держави виступають суб'єктами історії як національні держави.

4. Говорячи про роль сакрального чинника в генезі публічної влади, вважаємо за необхідне (услід за Дж. Д. Фрезером) спеціально вказати на інститут «священного царя», який у різній формі в різних народів був обов'язковим етапом формування публічної влади.

5. І держава, і право - справи людські. В державі і праві більш ніж деінде «людина - міра всіх речей». Вважаємо за необхідне посилити антропологічний «підхід» при освітленні державно-правових проблем. Різні типи держав породжують як власний продукт різні людські типи, що далеко не байдуже поколінням, які живуть. Держави, на жаль, за-надто часто виступали і виступають в ролі компрачикосів відносно цілих народів.

6. Автори підручника ставили перед собою завдання посилити аналітичний аспект предмета. Нерідко трапляється так, що студент, працюючи над курсом, сприймає його як літопис, котрий треба ви-вчити. Причинно-наслідкові зв'язки залишаються за бортом. Той зміст, «урок» історії, заради якого, власне, і вивчається предмет, нерідко буває розсіяним, розмитим, несформульованим у навчальному тексті як доб-ре виражений сенсовий блок. Між тим без засвоєння сенсу історії губиться соціальна цінність навчальної дисципліни. (Тут ми не може-мо погодитися з О. А. Омельченком, який пише у своєму підручнику (до речі, одному з найкращих на сьогодні), що його метою «ніяк не було, бережи Бог, «навчити розумінню історії», «проникненню до сен-су історії права»^[1]). Він правий у своєму іронічному ставленні до не-скромного «сенсу історії», якщо розуміти під історією Космос та людей у його круговороті. Тут немає «сенсу» як заданої мети, бо не нами дано! Це даність, яку ми маємо смиренно прийняти, і не більше того. Але існує більш скромний, «земний» сенс історії. Він перебуває в межах наших «домашніх» турбот та відміряних нам історією можливостей обрання шляху. Пояснимо це на такому прикладі. Припустімо, йдеться про воєнну реформу римського полководця Марія. (І сам він, і його реформа віддалені від нас більш ніж на 2000 років, і, здавалося б (пе-рефразовуючи Шекспіра), що нам Марій, і що ми Марію?) Студент «вивчив», що Марій в 107 році до н.е. заснував найомне професійне військо. Це факт. Але яка «користь» людині XXI століття від знання цього факту? Світ і без того захарашений фактами. Однак аксіологічна ситуація змінюється, якщо ми введемо цей факт до системи історії Риму, а потім і до нашої «системи». «Урок історії» тут полягає в тако-му: за найкращих часів античного світу армія, заснована на воїнському обов'язку громадянина, була одночасно і народом, а захист Вітчизни усвідомлювався священним обов'язком. Згадаємо Муція Сцеволу, який спалив руку перед царем Порсенною, аби показати, що ніякі тортури не зможуть римського воїна зрадити Вітчизну! Або ось це:

Мертвим внесли Фрасибула в родную Питакку,

Семь от аргивских мечей ран получил он в бою,

Все на груди били рани, и труп окровавленный сына Тинних-старик на костер сам положил и сказал:

«Пусть малодушные плачут, тебя же без слез хороню я, Син мой, не только ведь мой, - Лакедемона ти син».

Або:

Восемь послала на битву с врагом синовей Деменетта.

Всех под одною плитой похоронить ей пришлось.

Но не лила она слез, а лишь только сказала:

«Этих детей своих я, Спарта, тебе родила».

Таку армію-народ не можна було спрямувати проти самого народу. Але наймана армія розірвала зв'язки з народом, і солдати перестали бути громадянами. Наймана армія стала силою, спираючись на яку політичні честолюбці у боротьбі за владу рвали на частини державу. Наймані ле-гіони віднині слугували не «вітчизні», не «Лакедедону», а щасливому полководцю, який забезпечував легіонерам здобич та платню. Армія- народ, армія-народні збори перетворюються на армію найманих ландскнехтів, що слугують тому, хто більше платить. Віднині римські легіони змагатимуться в громадянських війнах між собою, ставитимуть та скидатимуть імператорів. Звідси тепер рукою подати до імперії і ти-ранії тимчасових правителів. Реформа Марія, що була організована з суто військовою метою, поховала республіку. За найкращих часів Риму пере-можні легіони не намагалися увійти до Вічного міста, доки Сенат не прийняв звіт від командування. Уже наступний після Марія успішний полководець Луцій Корнелій Сулла уривається зі своїми легіонами до Риму як до чужого завойованого міста, страчує тисячі політичних су-противників (дійсних і уявних) та встановлює режим особистої дикта-тури. Джерело його влади - не народні збори, а наймана солдатня. Ім-ператор Олександр Север заповідає своїм синам: «Не сваріться, дого-джайте своїм солдатам, на інших можете не звертати уваги». Це і є урок римської історії, та він має бути добре виражений у навчальному тексті. Але ж хіба Сулла був один в історії? З цього уроку випливає висновок, який є справедливим

не тільки для Стародавнього Риму: політична влада, що спирається на інструменти та інститути, непідвладні народів, неминуче стає владою деспотичною. Але (парадокс!), пориваючи з на-родом, підносячись над ним, спираючись лише на терор, влада стає напрочуд німецькою. Варто імператору зазнати поразки або несвоєчасно розплатитися з легіонерами, і можна отримати меч у спину. Після Августа імператор рідко помирав своєю смертю. Саме для того, щоб зрозуміти це, є сенс вивчати римську (та не тільки!) історію.

7. І, нарешті, останнє про підручники. Вони бувають схожими на своїх авторів. Бувають професори-метри, неприступні та «непохитні, як єгипетські піраміди» (Г. Гейне), які вселяють священний трепет та жах до студентських сердець. Такими бувають і підручники. Академічні та безособові, їх важкі та холодні томи протистоять студенту, як неприступні ворожі фортеці, навіюючи зневіру та безнадійність. І на-впаки, бувають професори «простіше». Це вчителі. До таких можна завалитися на чай, з «варварською» цікавістю поритись у бібліотеці (такою була вдача старої російської вищої школи). Такими бувають і підручники. Вони написані не для «простору, що навчає», а саме для тебе, вони - як довірча бесіда. Ми хотіли б створити саме такий під-ручник, хоча в написанні підручників це є найскладнішим.

Обсяг матеріалу в цьому підручнику, обрання держав визначаються традиційним «європоцентристським» курсом. Разом із тим вважаємо за необхідне включити до підручника держави і пам'ятники права, які ра-ніше випадали з навчальних курсів, але є цікавими своїми цивілізацій-ними особливостями, наприклад Арабський халіфат і мусульманське право, Хетську державу та її пам'ятники права, держави доколумбової Америки, карне право Китаю, середньовічне міське право, пам'ятники звичаєвого права кочових народів. «Важливість» того чи іншого історич-ного сюжету з позиції науки історії держави і права визначається не роз-міром держави, а тим, чи є така держава досить цікавим зразком органі-зації суспільства. Зважаючи на це, історія держави і права, наприклад, Швейцарії, є так само цікавою та повчальною, як історія США або Китаю.

Методичні рекомендації

1. Слід пам'ятати, що цей підручник дає лише необхідний мінімум знань про предмет та у відомому розумінні є путівником, що орієнтує в історії держави і права. Для глибокого оволодіння предметом («на відмінно») необхідна робота з хрестоматійним матеріалом, докумен-тами, кодексами та законами. Читання підручника не може замінити безпосереднє ознайомлення з нормативним матеріалом. Незалежно від того, скільки та як добре написано про «Декларацію незалежності США» або про французьку «Декларацію прав людини і громадянина», це не замінить «особистого» ознайомлення з цими видатними актами, як розповідь про «Героїчну симфонію» Бетховена не може замінити самої симфонії в її живому звучанні. Такі акти є вершинами правової цивілізації, вони формують наш світогляд, нашу правову ідеологію, наші переконання. Жодна розповідь «про них» не здатна цього зробити.

2. Під час роботи над тією чи іншою темою необхідна самоперевір-ка. Іноді в підручниках для самоперевірки наводиться перелік

контрольних питань та література до кожної теми або глави. Вважаємо це зайвим, оскільки в такому разі треба десятки разів повторювати одні й ті самі питання та рекомендувати одні й ті самі збірники документів. Самоперевірку студент може легко здійснити, отримавши на кафедрі екзаменаційні питання та скориставшись джерелами, наведеними в переліку рекомендованої літератури.

3. Треба навчитися шукати літературу та джерела. Існує безліч загальних і спеціальних енциклопедій та словників, які допоможуть студенту отримати необхідні роз'яснення, бібліографію за потрібною темою, а також монографічну літературу.

Автори висловлюють велику подяку рецензентам, що своїми слушними зауваженнями допомогли значно покращити текст рукопису:

Ярмишу Олександр Назаровичу - доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту Національної академії правових наук України, заслуженому юристу України, керівнику Департаменту з питань діяльності правоохоронних органів Апарату Ради національної безпеки і оборони України;

Головку Олександр Миколайовичу - доктору юридичних наук, старшому науковому співробітнику, першому проректору з навчальної та методичної роботи Харківського національного університету внутрішніх справ;

Венедиктову Валентину Семеновичу - доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України, проректору з наукової роботи Харківського економіко-правового університету;

Процевському Олександр Івановичу - доктору юридичних наук, академіку Національної академії правових наук України, директору Інституту економіки і права Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Глухачову Євгену Федоровичу - кандидату юридичних наук, доценту, завідувачу кафедри права та законодавчого процесу Харківського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України;

Усенку Ігорю Борисовичу - кандидату юридичних наук, доценту, провідному науковому співробітнику, завідувачу відділом Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

^[1] Омельченко, О. А. Общая история государства и права [Текст] / А. А. Омельченко. - М., 1998. - С. А.